

**РІДКІСНІ КАЛЕНДАРНІ ВИДАННЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ДРУКУ
З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Наталія БОНДАР

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Київ 03039, просп. Голосіївський 3

Публікація присвячена астрономічно-астрологічним календарям, що видавалися друком кириличним шрифтом в Києво-Печерській лаврі упродовж 1714–1735 рр. Проаналізовано три календарних видання, на 1714, 1727 та 1735 рр., та фрагмент календаря 1731 р., які є у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Збережені примірники є рідкісними або унікальними. Описано склад цих календарних видань та їх ілюстрації, проведено порівняння видань між собою, здійснено спробу оцінити самобутність календарних видань та їх значення для розповсюдження наукових знань в українському середовищі.

Ключові слова: астрономічно-астрологічні календарі, видання києво-печерського друку, українське книговидання, давня українська наукова книга.

Серед доволі різноманітного, хоча й тематично обмеженого видавничого репертуару друкарні Києво-Печерської лаври чільне місце посідають календарі. Умовно ми їх можемо зарахувати до нечисленної суто світської продукції друкарні. Йдеться про календарні видання, що публікувалися Києво-Печерською друкарнею упродовж 1714–1735 р. Оразу ж вкажемо, що йдеться не про церковні календарі та місяцеслови, а про світські астрономічно-астрологічні видання, в яких відсутні або майже відсутні церковні тексти. Наше дослідження проведене за рідкісними примірниками чотирьох календарних видань 1714, 1727, 1731 та 1735 рр. збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ). Однак спочатку спробуємо простежити історію публікації подібних видань в друкарні Києво-Печерської лаври.

Можливості вивчення особливостей київських світських календарів суттєво обмежує їх вкрай мала збереженість, що властиве подібним виданням і сьогодні. Також відсутність лаврських архівних документів, дотичних до окресленого періоду, не про-

ливає світло на проблематику дослідження. Найбільш інформативним для вивчення києво-печерських календарних видань є фундаментальний каталог стародруків, виданих в Україні, підготований свого часу Я. Запаском та Я. Ісаєвичем¹. Ті календарі, що були видані у Києво-Печерській лаврі у перших десятиліттях XVIII ст., збереглися до сьогоднішнього дня в кращому випадку у кількох, а частіше в одному унікальному примірнику. Переважна більшість цих примірників знаходиться в найбільших російських збірках Москви та Санкт-Петербурга.

Найранішим із зафіксованих у каталозі Запаса та Ісаєвича світських календарів є видання на 1714 р., представлене у двох збірках.² Далі ми детально проаналізуємо примірник цього календаря. Вважати з певністю, чи розпочався друк світських календарів у Києві з 1714 р. чи раніше, не можемо через обмеженість джерельної бази. У каталозі Запаса та Ісаєвича зафіксовані також календарі на 1717 р.³ та 1721 р.⁴ Судячи з уміщених тут описів, календарі мали деякі відмінності в змісті та в складі. Календар на 1727 р.

Рис.1. Титульный аркуш Календаря 1727 р.

зберігся в унікальному примірнику тільки у збірці НБУВ⁵. Згідно з каталогом Запаса та Ісаєвича, аналогічний календар з гравюрами пір року та постаттю людини зі знаками зодіаку був перевиданий 1728 року.⁶ Календар на 1730 р. є аж у 7 збірках – переважно в Росії, та у Болгарії⁷. Також фіксуються календарі на 1731 р.,⁸ 1732 р.,⁹ 1733 р.,¹⁰ 1734 р.¹¹ та 1735 р.¹² Судячи із бібліографічних описів календарів та збережених доступних для дослідження примірників, вони мали вигляд невеликих книжечок, надрукованих форматом у так звану четвірку, або четверту долю аркуша. Обсяги календарів коливалися від 12 до 22 аркушів. Видання містили календарні дані про дні та місяці року, астрономічні відомості про час сходу та заходу Сонця, фази Місяця, затемнення, прогнози погоди, вказівки на дні посіву культур та садження городини. Загалом київські календарні видання містили переважно типові складові, видання сусідніх років мали схожий зміст, подібні особливості оформлення та ілюстрації.

Спробуємо проаналізувати зміст і склад календарних астрономічних видань, тиражованих друкарнею Києво-Печерської лаври впродовж 1714-1735 рр., на прикладі трьох примірників і одного фрагменту календарних видань збірки НБУВ. Три примірники календарів здавна сформовані у конволют, внаслідок цього в одній обкладинці зберігаються календарі на 1735, 1727 та 1714 роки, переплетені саме у такій послідовності. У першого, наймолодшого за віком календаря бракує титулу та початкових аркушів, дата виходу книжки встановлюється за текстом. У наступному календарі на 1727 р. зберігся титульний аркуш, повна назва видання розкриває його зміст: «Календарь или Мѣсяцословъ на лѣто ѿ Рождества Господа нашего Ісуса Христа 1727. Указующій теченіе луны въ зодіакахъ съ градусами, мѣсячнаа рожденіа, полныи Мѣсяць, четверти съ прогностіками, такожде затмѣніа солнечнаа, и прочіа про-

гностіки, съ табели восхода и захода солнца приложеніемъ». На оригінальному титульному аркуші видання зображено краєвид Києва зі спорудами, зокрема, Києво-Печерським монастирем.

Спершу коротко проаналізуємо склад Календаря 1727 р., що є найбільшим за обсягом та найцікавішим серед трьох видань. У його складі є частини, що повторюються у всіх чотирьох виданнях, а є й цілком оригінальні. На звороті титулу календаря розміщено інформацію про «Знаки мѣсячныа» – показано чотири фази місяця – «новыи мѣсяць», «перваа четверть», «полныи мѣсяць», «последняя четверть», – і відповідні їм зображення. Далі на цій же сторінці надруковано грецькі та римські назви семи планет та назви семи днів тижня, і внизу назви, позначення та вказівки на місяць 12 знаків зодіаку («Знаки и имена 12 зодій»).

На наступному аркуші надруковано хронологічні викладки – «Числітсѣ годъ сей ѿ Рождества Хрїстова 1727», «ѿ Сотвореніа міра (по Греческімъ Хронографомъ) 7235», «ѿ Ноева потопа 4993», «ѿ Разореніа Содома и Гомора 3810». Далі вказано кількість років від «Крещеніа Россійскаго при сватомъ Владімерѣ 733», «ѿ вымышленіа порохового дѣла 347», «ѿ вымышленіа кнїгъ печатаніа 287». Наступними наведені такі хронологічні орієнтири – «ѿ коронованіа ея Імператорскаго Велїчества Екаторїны Алежїевны, Самодержїцы Всероссійскои, годъ 3», «ѿ рожденіа внука ея велїчества велїкаго князя Петра 12», «ѿ зачатїа флота Россійскаго 30», «ѿ Вікторїи полученнаа надъ свѣіскімъ королемъ Каролусомъ вторымънадесять, подъ Полтавою 18».

Далі на 12 двоаркушах розташовані календарні відомості на кожен день 12 місяців із зазначенням чисел, днів тижня, церковних свят, знаків зодіаку, позначень фаз місяця. На правій половині розвороту на кожен місяць надруковано короткі прогнози погоди

під назвою «Прогностікь повседневноіи». На цій сторінці надруковано по одному слову в рядку, відтак залишено багато вільного місця для особистих записів читачів. З аркуша 14 зв. йде текст «О Затмѣніяхъ», далі «О 4хъ частехъ новаго лѣта», – це окремі розвідки про зиму, весну, літо та осінь. Розвідки про пори року супроводжуються чотирма майстерними бароковими ілюстраціями із символічними зображеннями зими, весни, літа та осені у вигляді молодих дівчат на фоні природних краєвидів. Розміри кожної із гравюр становлять приблизно 100 x 85 мм. Підпису гравера ілюстрації не мають. Звертає увагу ушкодження дощок, що свідчить про їх більш раннє використання. На кожній з гравюр вміщено й невелике зображення одного з відповідних знаків зодіаку – зима – Козеріг, весна – Телець, Літо – Рак, осінь – Терези.

Далі на арк. [17] вміщено текст «О поведеніи становъ разныхъ», в якому йде мова про планети. По кілька рядків прозового тексту супроводжують статті про Сонце, Місяць, Марс, Меркурій, Іовіш (тобто Юпітер), Венус (Венера), Сатурн. Далі до опису кожної з планет додано чотири рядки вірша. Наступними вміщено календарні статті «О здравіи и болѣзняхъ» (арк. [17] зв.), «О мирѣ и о брани» (арк. [18]), «О плодородіи и недородіи» (арк. [18] – [18] зв.). Кожна з цих статей також супроводжується чотиривіршем.

Продовжує календар стаття з назвою «Время къ сѣянію пашни, къ саженію и прѣцѣпленію деревъ прігодное», в якій вказано числа місяців, сприятливі для посіву зернових та посадки дерев. На арк. [19] розміщено календарну статтю «Избраніе временъ прігодныхъ къ употребленію лѣкарства и кровопусканію». Текст статті доповнений цікавою оригінальною гравюрою із зображенням постаті людини з позначеннями частин тіла і відповідних їм знаків зодіаку. Наприклад, за голову відповідає Телець, за руки – Лев, за ікра ніг – Володій тощо. Далі подано дні,

рекомендовані для кровопускання та прийому ліків. Цікаво, що у вересні укладачами календаря рекомендовано усього два дні для лікування – 8 та 14 числа, у грудні – тільки один, 7 числа. Остання календарна стаття на 1727 р. – «Інформація о заправленіи часовъ по всходѣ и заходѣ солнца, на всакъ день».

Останнім у конвюлоті вміщено «Календарь, или Мѣсяцословъ хрістіанскій, по старому штилю, или изчисленію, на лѣто от воплощенія Бога слова аѿді», тобто на 1714 р. В нього збережений титул, оформлений за допомогою заставки та тонкої рамки із виливних прикрас. На звороті титулу та на наступних аркушах вміщені такі ж статті про фази місяця, назви планет, знаки зодіаку, та такі ж хронологічні викладки. Далі на 12 аркушах прогнози на кожний місяць року, подібні до календаря 1727 р. Після них йдуть короткі статті «О зачатіи лѣта», «О затмѣніяхъ сего года аѿді», «О четырехъ временѣхъ года», «О поведеніи различныхъ становъ», «О войнѣ и мірскихъ дѣлахъ», «О плодородіи и недородіи», «О здравіи и болѣзняхъ». На останній сторінці вміщено статтю «О кровопусканіи», однак не зрозуміло, чи це останній аркуш календаря.

Як бачимо, обидва календарі містять подібні статті, однак склад Календаря 1727 р. суттєво ширший, статей більше, є статті, яких немає в попередньому та наступному календарях, зокрема, «Інформації о заправленіи часовъ». Також тут вміщено самотутні ілюстрації.

Про склад календаря 1735 р., розміщеного у конвюлоті першим алігатом, судити складніше, оскільки в ньому немає початкових аркушів. Розпочинається він з правої частини аркуша з відомостями про місяць березень, що виглядають подібно до попередніх календарів. Однак друк виконано не в один, а в два кольори – чорним і червоним, замість кирилических цифр використано арабські.

Після місячного календаря вміщено

Рис. 4. Розворот аркушів [1 зв.]–[2] Календаря 1727 р.

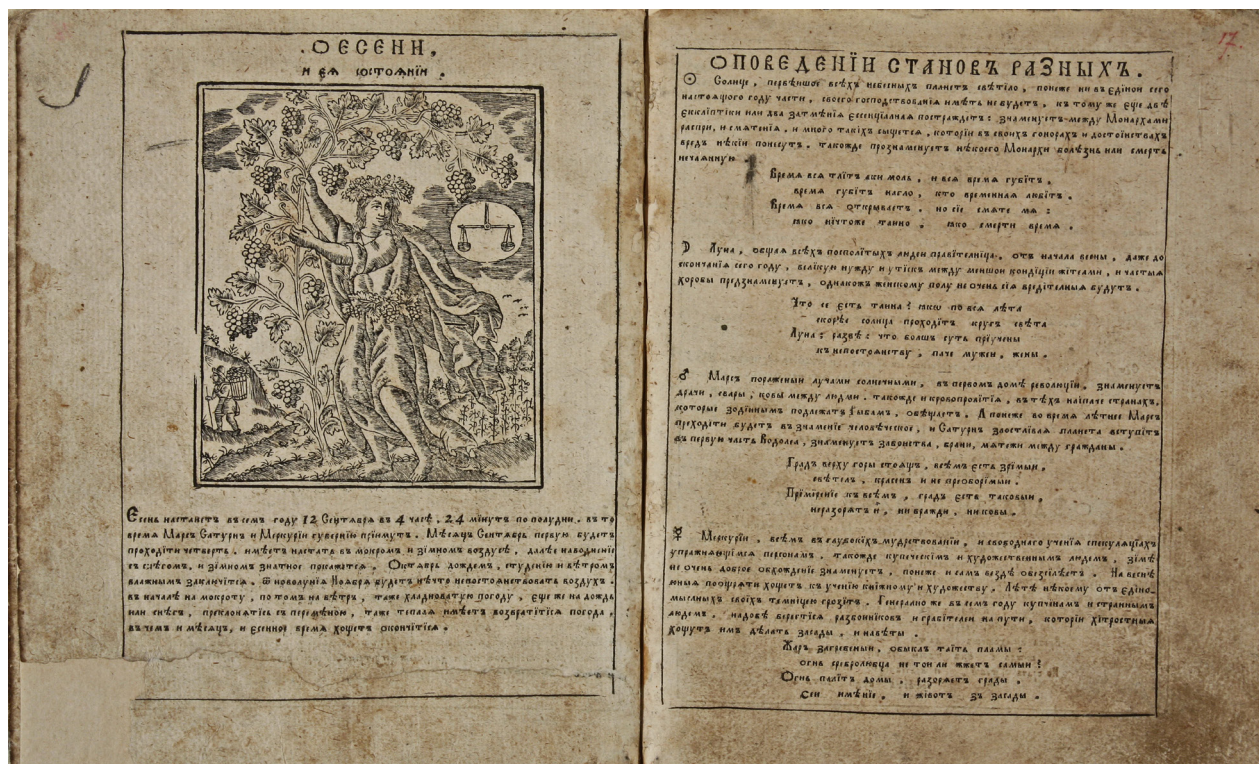
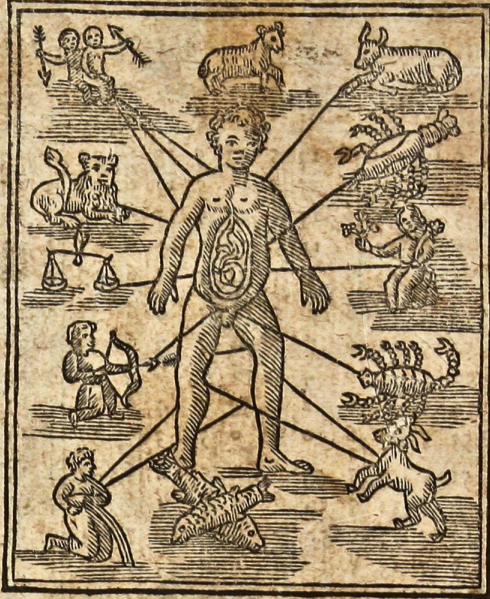

Рис. 5. Розворот аркушів [16 зв.]–[17] Календаря 1727 р.

19.

ИЗБРАНІЕ ВРЕМЕНЪ ПРИГОДНЫХЪ

Къ употребленію афскариѣ и кровопусканію.

Кровопусканію дни сии служатъ : 6 ф. 7 ф. 21 х. 28 к. 30 м. 4 ф. 7 м. 14 ф. 20 х. 27 м. 1 х. 6 к. 13 ф. 16 к. 17 х. 23 к. 29 ф. 31 ф. 5 м. 6 х. 7 х. 5 ф. 15 к. 19 к. 21 м. 26 ф. 7 х. 4 х. 6 ф. 12 х. 13 х. 25 к. 2 ф. 3 ф. 17 х. 20 ф. 28 х. 3 к. 10 к. 12 м. 13 м. 17 ф. 27 ф. 28 ф. 31 х. 3 х. 8 м. 15 м. 17 м. 22 х. 23 ф. 30 х. 8 х. 14 м. 16 х. 30 к. 6 ф. 23 х. 24 х. 25 х. 30 м. 4 ф. 11 ф. 18 м. 30 х. 13 х. 4 к. 7 х. 12 к.	Б употребленію афскариѣ сии : Ген: 5. 7. 13. 14. 24. Генваря. Фев: 11. 20. 27. 28. Феврала. Мар: 1. 20. 24. 25. 30. 31. Марта. Апр: 5. 6. 7. 15. 26. Априла. Май: 3. 4. 12. 13. 24. 30. Майя. Іун: 9. 20. 24. 28. Іуна. Іул: 6. 12. 13. 17. 21. Іуля. Авг: 3. 19. 22. 30. Августя. Сеп: 8. 14. Септемб. Окт: 2. 23. 24. 25. 30. Октяб. Ноя: 11. 20. 21. 29. Ноябра. Дек: 7. Декабра.
---	---

Въжда: тѣмъ въ сии павелѣ времени избранныхъ и пригодныхъ къ кровопусканію, положено при нумерѣ пѣсма ф. знаменуетъ время быти удобное флегматикомъ, х. холерикомъ, м. меланхоликъ, к. правостыи теломъ, к. кровопусканію роженному или жілому.

Рис.6. Аркуш [19] Календаря 1727 р.

Рис. 6. Титульний аркуш Календаря 1714 р.

8 рядків вірша, потім також окремі невеликі статті під загальною назвою «Извѣстныи прогностікъ, или угадка о всякомъ урожаи на будущи годъ и на всякое время». Далі розміщені «Прогностікъ о воинѣ и мирѣ», «Прогностікъ о здравіи и болѣзняхъ», «О огнѣ и наводненіи», «Прогностікъ о затмѣніи», «Прогностікъ о чотирехъ частехъ года». На звороті останнього аркуша розміщено статтю «Реестръ господскимъ праздникамъ и тезоменитствамъ, в которые при артилерійскихъ и фортификаціонскихъ работахъ обретающимся работнымъ и мастеровымъ въ Санктпетербургѣ, и въ протчихъ и в протчихъ остзейскихъ и Россійскихъ городѣхъ надлежитъ шабаши давать. Учиненъ в Канцеляріи главной Артилеріи и фортификаціи сентября 17 дня 1731 г.». В тексті подано основні церковні свята, дні народження, тезоіменинства Анни Іоанівни та Єлисавети Петрівни.

Ще один календар на 1731 р. представлений у збірці в якості двох однакових двоаркушів, використаних як макулатурні замість верхнього та нижнього форзаців видання «Книги житій святих» на вересень-листопад Димитрія Туптала Ростовського 1689 р. Вірогідно, оправа книжки виготовлялася приблизно в середині XVIII ст., коли календарні аркуші втратили актуальність.

Цей нечислений матеріал кількох календарних астрономічно-астрологічних видань дає можливість констатувати факт сталого складу календарних видань, друкованих Печерською лаврою впродовж 1714–1735 рр. Попри подібність календарних статей особливо цікавим та самобутнім виглядає Календар на 1727 р.

Варто відзначити й те, що в календарях на вільній правій частині є різноманітні власницькі записи XVIII та XIX ст., що свідчать також про актуальність подібних видань впродовж наступних 100-150 років. Вміщені записи переважно стосуються смертей та народження родичів, а також змін погоди. Наприклад, читаємо «Померъ отецъ мой Павелъ в 1790 году мая 15 дня. Померла матушка Анна в 1794 году декабря 28. Вечная имъ память». В календарі на 1714 р. є запис «1852 года 4 апрѣля билъ снегъ большой и лежалъ еще ... лежалъ 10 числа». Найраніші записи у календарі на 1735 р. фіксують, вірогідно, продаж примірників видань киево-печерського друку, можливо, монастирською крамницею – 6 травня зафіксовано «Трафолоевъ 5. Псалтирей 25», 11 липня «Трафолоевъ 5. Полустацовъ 40».

У календарі на 1735 р. є кілька цікавих маргіналій історично-документального змісту. Наприклад, на аркуші за липень читається такий запис: «1811 году сгарель Подоль. 1811 года мѣсяца іюлія 9 числа в первомъ ча су пополуднѣ билъ великой пожаръ в Киевѣ. Которой не щадилъ ни домовъ, ни храмъ Божіа, ни имѣній купеческихъ. Кончился в 3

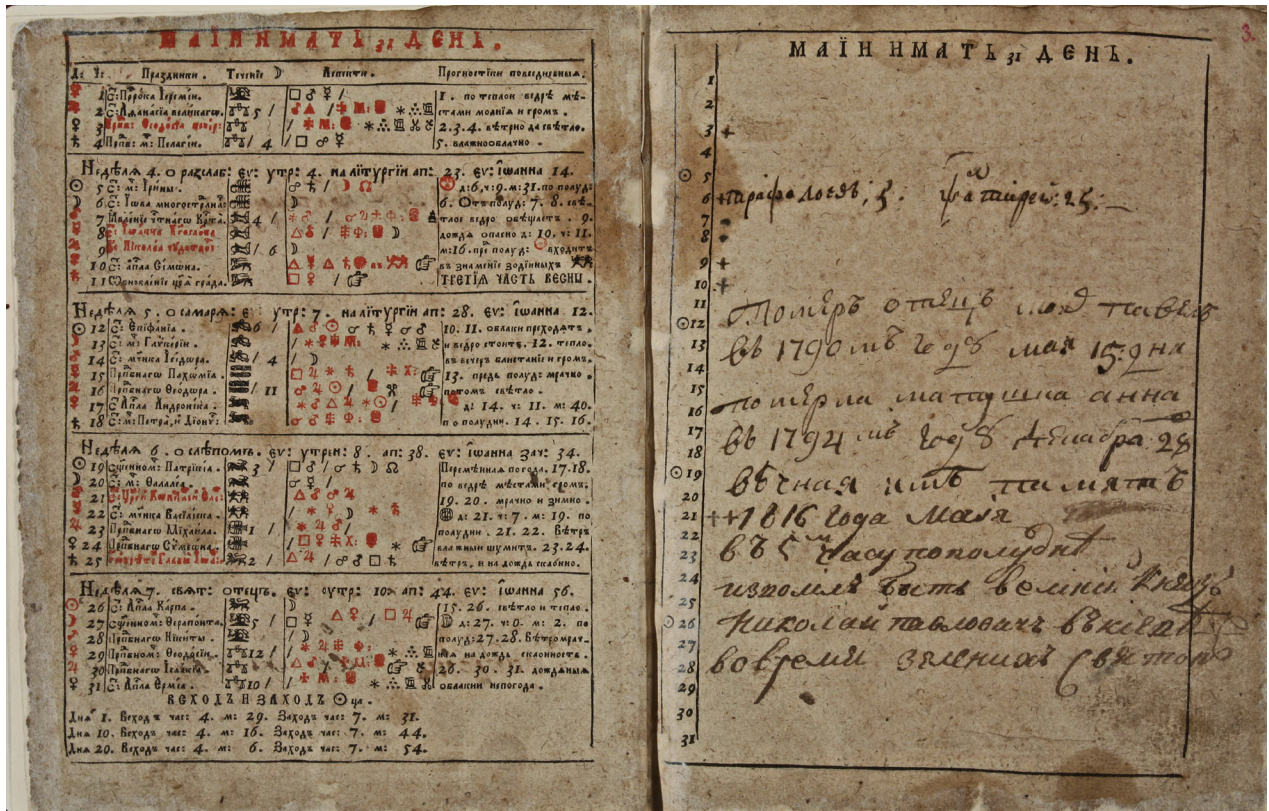

Рис. 8. Розворот аркушів Календаря 1735 р.

часа пополночи».

Наприкінці календарного конволюту у календарі на 1714 р. на аркуші за грудень є запис, що підтверджує актуальність календарного збірника «1824го году мѣсяца марта 9го числа разсматриваль сїи за 1747й годъ, 1727й, 1714й. Изданные во время оно календари однакъ довольно хорошо в немъ начитываль любопытные всего на другой страницѣ гдѣ NV на печатанные стихи и на обороте оныя. Любопытный может самъ усмотреть для нравоучения полезное Кіево Флоровскаго монастыря Діаконъ Прокопій Терскій». Запис вказує нам, що у 1824 р. три календарі вже були сплетені разом в одну книжку.

Постає питання, чи були календарні астрономічні видання самостійними витворами друкарні Кіево-Печерської лаври, або були передруковані з московського або Санкт-Петербурзьких видань. Адже за цен-

зурними заборонами Кіево-Печерська лавра не мала права друкувати тексти самостійно, а лише передруковувати те, що було видано попередньо друкарнями Москви та Санкт-Петербурга. Напевне можемо сказати, що жоден примірник календаря російського друку XVIII ст. не зберігся. В каталозі О.Гусевої згадано лише московські видання календарів 1710 р. та 1726 р.¹³ Календар на 1726 р. зазначений в документах, відповідно до яких був надрукований тиражем 2360 примірників. Оскільки календарів кіево-печерського друку збереглося до трьох десятків, припускати повне незбереження або нищення подібних російських календарних видань не видається правдоподібним. Поки вони не виявлені, будемо вважати календарі печерського друку оригінальними київськими витворами, проте вказівки в тексті «Учинень в Канцелярії главної Артилерії и фортифікації сентября

17 дня 1731 г.», додавання до актуальних дат річниці «зачатія флота Російського» свідчить про російські прототипи календарних текстів часу прискороного наукового розвитку за царювання Петра І. Попри це видання календарів Києво-Печерської друкарні є самобутніми, яскравими, актуальними, і поки залишається малодослідженими. На тлі відсутності вітчизняних наукових видань з природничих наук, астрономії, медицини, землеробства та садівництва, календарі свідчать про високий рівень освіченості українців, в тому числі в природничій царині, і про сфери його зацікавлення. Водночас світський науково-інформаційний характер київських астрономічно-астрологічних календарів сприяв просвітницьким цілям та розповсюдженню наукових знань серед широких верств місцевого населення.

¹Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : 1574–1800. – Кн. 2. Ч. 1: 1701–1764. – Львів : Виц. школа, 1984. – 131 с.: іл.

²Запаско... (№ 881, с. 28).

³Запаско... (№ 909, с. 29).

⁴Запаско... (№ 971, с. 34).

⁵Запаско... (№ 1054, с. 39).

⁶Запаско... (№ 1073, с. 41).

⁷Запаско... (№ 1115, с. 43).

⁸Запаско... (№ 1139, с. 44–45).

⁹Запаско... (№ 1168, с. 46).

¹⁰Запаско... (№ 1197, с. 47).

¹¹Запаско... (№ 1215, с. 48).

¹²Запаско... (№ 1227, с. 49).

¹³Гусева А. Свод русских книг кирилловской печати XVIII века типографий Москвы и Санкт-Петербурга и универсальная методика их идентификации. – М., 2010. – 1251 с. (№ 465, 464, с. 144).